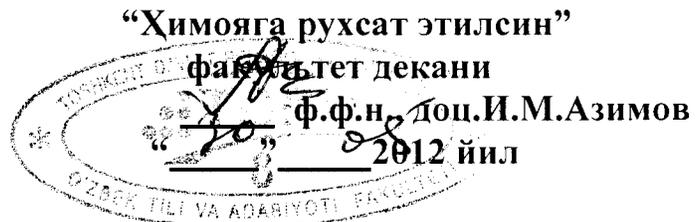

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

Ўзбек тили ва адабиёти факультети

5141300 – «Қозок тили ва адабиёти» бакалавр йуналиши бўйича кундузги
бўлим IV курс (401-қз гуруҳ) талабаси

Туленов Нуржанинг

“А.Байтурсунов асарларида халқ оғзаки ижоди намуналарини
ўрганиш” (5-7 синфлар мисолида) мавзусида ёзилган

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Илмий рахбар

1...*И.М.Азимов*... ф.ф.н., доц. Н.Сиздикбаев

Такризчилар

1. «Ўзбек адабиёти» кафедраси
муdiri ф.ф.н., доцент
.....*К.Муллахўжаева*.....

2..... 3.Эрмекбаева,
Тошкент вилояти, Чиноз
туманидаги №20 мактаб ўқитувчиси

“Химояга тавсия этилсин”

Қозок тили ва адабиёти кафедраси
муdiri*Е.Абдувалитов*.....
п.ф.н., доц. Е.Абдувалитов
“30” *май* 2012 йил

ТОШКЕНТ – 2012

салтына байланысты өлеңдерді естірту, көңіл айту, жоқтау, дұға деп білеміз. Ал сәйіс арнаған тұрмыс - салт өлеңдерінің бесік жыры, уағу өлеңдері, ыроши өлеңдер (бесікке бау, ам білек, тұсау кесу, шаймал солау) дейтін түрлерінің бар екендігі анықталып отыр. Осы тұрғыдан қарағанда А. Байтұрсынның тұрмыс - салт жырларын жүйелеуі қазіргі жектеуге негіз бағытпен бағытталған байқаймыз. Тағы да "жұрып сөз" деп атаған топтағы үйлену салт өлеңдерінен той бастар, жар-жар, беташарға сипаттама беріп, алардың үйілерін келтіреді. Олардың ішінде неке жыр сөзі де арнайы қамтылған. Неке жыр жүйені айтып, ұйғарса құрылған таңпақ түрінде айтылатынын жазды. Оның сипаттамасынан мысал келтірейік:

— "Жуз - жуз - жуздурмиз,
Жузікке журедурмиз.
Мұнда жайық қасында,
Тлақда жағ қасында,
Екі кісі жағ жузік бередурмиз.

Төменшеден жазған (жесін айтады), төменшеден туған (шешесін айтады) балалар жүйелікке қабил көріп алдыңыз ба? - дейді. Төзге да бәрін осы қамтыпша айтып, алдында төменшеде балалар жүйелі бағдыңыз ба? - дейді".¹

¹ Байтұрсын А., Шығармалары, Алматы, 1989, 253-254-бет.

Несе килер туралы А. Байтурсоновга дейин де жэне одан кейин де зерттеу еңбектеринде сөз болып көрген эмес. Бул өлең, биздинше, неке кыю салттын байланысты болгандыктан, үйлену салт өлеңдеринин катарына кире заңда.

Турал сөзине жаткызылган ендий бир жанр - жоқтау. Жоқтау өлеңдери М. Кузнецовтун „Эфеит тарихында“ муз - шер өлеңдери арасында жэке карастырылган. Осы өзгешелик одан кейинки зерттеу еңбектеринин¹ бэринде сазталган. Соңрақ - ай бул зерттеулерде муз - шер өлеңи жоқтаумен катар естирту, көңил айту, коштасу сыяқты өлеңдермен талыктырылган. Бундан А. Байтурсонов осы өлеңдерди билиген деген ай тумаса керек, керсинше, галым аларда жэке жанр есебинде кайындашкан.

1926 жылы „Москва“ баспасынан Ахмет Байтурсоновтун „23 жоқтау“ деп аталатын жинагы жарыяланган.

Өзинин еңбектери мен азындагы ишармаларын эйрели отырып, А. Байтурсонов халык ауыз эфеитинин материалдарын удайы жинап, өздеп отырды. Байылы уақытларга байланысты шыккан жоқтау жанрлар базасы халыктын бай ауыз эфеит-

¹ Сейфуллин С., „Кызы эфеити“, Кызылорда, 1932; Жексебаев Б., Салт өлеңдери. Кызы эфеитинин тарихы. I том, Фольклор, Алматы, 1948; Сильченко М. С., Турмыс - салт жанрлары, Кызы эфеитинин тарихы I том, I китап, Алматы, 1960.

тінде малынан сақталғанмен, аларда арнайы әуімелен, сұрылтал, оның қозғалысы мен айқондау бұрын қалға алынбаған іс еді. Бұл жинаққа енген 23 жазба (екеуі - қорғалдығы жоқтауы: „Жантай“, „Шоқшамай қозғалысы жоқтауы“) жалғыз басынан кешкен маңызды уақиғалар, елдің ер әурек батырлары, көпшілік үшін артқан адамдары, басшылары туралы айтылған. Алардың ішінде Қаз дауысты Қазбекті жоқтау, Женесары - Наурызбай, Малай батыр дүниеден өткенде айтылған жоқтау, басқа да құнды тұлғалар бар. Кейіннен П. Арновтың құрастыруымен жарияланған „Боздағаныш“¹ атты жинаққа осы „23 жоқтаудың“ 20-сі енді. Ал әй күнге мән берілмей келе жатқан бата жанры жинақтың жиналған сұрыл сөзіне жатқызатын, бірнеше мысалдар келтірілген. Бата, бесік жанры т.б. осы топқа кіретін ауыз әдебиеті үлгілерін қазақ фольклористикасында арнайы жанр ретінде жан - жақты қарал, жинал турғыда сипаттау, теориялық талдау әй қалға алынған жоқ. Ендеше, Ахмет Байтұрсынұқтың бұл жанрларға қараймай арнайы тоқталуы зерттеушілер тарапынан шын қандау табары анық.

¹ Арнов П., Боздағаныш, Алматы, 1990.

I. 2. Ахмет Байтұрсынұов - ауыз әдебиетін ғынаушы

Халық ауыз әдебиетінің үлгілерін ғынап жарыққа шығаруда Байтұрсынұов зор еңбек сіңірді. Әдебиет саласындағы алғашқы зерттеуі деп оның „Қазақ“ газетінің 1913 жылғы үш санында шығқан „Қазақтың бас ақыны“ деген көлемді мақаласын атауға болады. Онда қазақ халқының рухани өмірінде Абайдың аса үлгі тұлға екені, өмірбаяны шығарған шығармаларының мазмұн тереңдігі, ақындық шеберлігі, поэтикасы, орас әдебиеттерімен байланысы туралы айла пікірлер айтылған, ақын мұрасының эстетикалық қадір - қасиеттері айтылған. Қазақтың эпостық жырға „Ер Сайында“ айла сөз бен тусініктемелер жазып, оны 1923 жылы Москвада шығарды.

Қазақ ауыз әдебиетінде мұнан сақталған жырғау жырларын арнайы жүйелел, сұрыптал, 1926 жылы „23 жырғау“ деген атпен есе кітап етіп жарияланды.

Байтұрсынұовтың қазақ әдебиетіне зор мән әдебиет тарихы жөніндегі тұңғыш көлемді еңбегі - „Әдебиет танымтқоны“. Мұнда көркем сөз өнерінің табызаты, сөз, мазмұны, ерекшеліктері, жанрлар, жаза терминдер, ұғымдар жайлы жан - жақты

пікірлер нышанмен кездестіруге болады

Байтұрсынұлы Еуропа әуретондағыз сондағыз әдебиетінің бай тәжірибесін меңгеруге бет алушылық, җазағыз көркем сөз ізденістерінде сәйкестік, үйлесімділік тапқаннан айтады. Байтұрсынұлы әдебиет зерттеушісі ретінде җазағыз әдебиетінің даму процесін әсеке дара байл җараламай, барлық җаһығызтар әдебиетіне ортағыз сипаттармен ұштастыра тапдауға тырысады.

Байтұрсынұлының җараулардағыз мұрасын әсетік білетінін осол еңбегінен айқон көреміз. Сөз өнерінің көне дәуірдегі үлгілері, XV-XVII-ғасырлардағыз җараулар поэзиясының біразы ақон назарына іліккен. Асан җайығыз, Нысанбай җарау, Бұдабай ақон, Алтабас, Ағмада, Абуәжір, Шортанбай, Байтоғыз, Суыр ақон, Мұрат, Досәсан, Орынбай, Шернияз т.б ақон җазушылар шығармаларынан үзінділер бар.

XX ғасырдағыз бірінші җартысында фольклордағыз теориялық тұрғыдан зерттеу әсушысы җазан тәңкерісінен кейін җаза алына бастады. Бұл кезеңде фольклор мен әдебиеттің өзара байланысын, сондай-ағыз җазағыз фольклорының әсекелеген җанрларын зерттеуге көңіл бөлу өсті. Кеңестік фольклористикада фольклор мен

зерттеулер, тўжйроқлидар сўз болади. Бу еңбегинде Файтурсонов ағуз эдебие­ти мен жазба эдебие­тининг эулеттик, җоғалидоғ мән-маңо­зон ашудан зор арамсершилик, эстетикалык жилидик эуенин кобирек тандауға көңил болген. Сондай - ағ шунда жазба эдебие­ттеги ағам­дар, эдис­тер туралы ой-түйиндер айталган. Китаптың биринши бөлими "Сўз өнерининг эоллош" деп аталадоғ да, онда көркем сўздин таллоғ жатқан җоғры мен соғры, тараулар мен тармақтар, тил эуездийейининг җоғруар шарттароғ, "сўздин өлең болатоғ мәниси", өлең айшоғтароғ, "шумақ турмери", "тармақ тургалароғ", "бунақ буғндароғ", "үйҗастығоғ" таяғ басғалароғ сўз етiledi.

Екинши бөлими "җара сўз бен дароғдоғ сўз жуיעси" деп аталадоғ да, көркем җара сўз табиғатоғ, оноғ тараулароғ - шекире, җа­ман жат, өмирбаян, "милеғдеме", тарихи жуיעме, "эилтеме, эилтеу тәртиби - мәнди эилтеме, сэнди эилтеме, жол эилтемеси, байош­даша, байошдау эдис­тери, турмери - пән, соғн, шешен сўз, оноғ турмери, саясат шешен сўзи, билимди шешен сўзи, уағоғ көркем сўз" деп өсүйелеп келип, жуיעме, рашанға сипат­таша береди. Эубектинг "сондар жуיעи, онда шотарма турмери" аттоғ тарауоғ өте ма­ноғдоғ. Онда соншош реализм туралоғ айташгоғ.

эпостың өзара байланысына ерекше назар аударылады. Бұл мәселені зерттеу әжумалыстарының негізі сонау 1920-шіл жылдарда қалана бастады. Сонымен қатар фольклордағы теориялық мәселелері де зерттеле бастады. Мәселен, қазақ фольклорының әр түрлі жанрларының өзіндік ерекшеліктерін ажырату, саралау, саралтау т.б. әжумалыстарының негізі қаланды. Жәбінесе ертегілер, батырлар әсері, турмыс-салт әсерлері т.б. тәрізді фольклор жанрлары қарастырыла бастады.

Ғалым А. Байтұрсынның "Әбест таңытқыш" ақулының негізінен алғанда, қазақ әбесті қисынына арналғанмен, онда сонымен бірге қазақ фольклорының әжумалына т.б. қатысты материалдар мал қамтылумен де ерекшеленеді. Бұл кітап мәні жағында бәйбі залымдарымыз; З. Ахметов, С. Қырабаев, З. Қабдолов, Ш. Сәтбаев, Р. Құрманшев, Ш. Шыраев, Б. Абылқасымов т.б. саралтаулары әсерленген.

Ахмет Байтұрсынның "Әбест таңытқыш" атты кітабы әбест қисынына арналғанмен, онда қазақ фольклоры алғаш рет ақулының қолында зерттеліп, сипатталады. Ақулының қазақ фольклорының эпос, ертегі, турмыс-салт әсерлері тәрізді жанрларда алғаш рет іштей әсіктеліп, алардың өзіндік

ерекшеліктері, аңызтамалары бірге беріледі. Ахмет Байтұрсынұв оқулықтағы фольклорды тек мәтін ретінде ғана қаранды, сондай-ақ фольклорлық мәтінді өзінің тұжырымшана, аңызтамасына мұқият ретінде алған. Оқулық үшіндей 15 тараудың „Ауыз әдебиеті“ атты бір тарауды ғана фольклорға арнаған. Фольклорға А. Байтұрсынұв: „Жазу-сөзу, өнер-затын жасу анайы халықтарда жазба шығарма бамайды. Сондай халықтардың асыл сөздері анайы тілмен айтылған ауыз шығармалар бамады. Сондықтан ондай асыл сөздер ауыз әдебиет, яки анайы әдебиет деп атамады“, – деген дұрыс аңызтама береді. Ахмет Байтұрсынұв фольклорды сөз өнері деп біледі. Сондықтан ол сөз өнері адам санасының көрінісі балып табылатын ақыл, биял, көңіл ұзымдарымен байланысты дейді де, соның бәрі тіл арқылы іске асатынын, сол себепті фольклор тілі де өзіндік сипатқа ие екенін айтады. Фольклорды да әдеби де шығарма дей отырып, оның табырығы, жоспары, маңызы, түрі баатынана назар аудартады.

Зерттеуші көрнек өнерінің тарауларын ретінде өнер атаулына иетпей беске бөледі: сәулет өнері, сыпбат өнері, кескін өнері, әуез өнері, сөз өнері. Міне, сол орайда: „Өнердің ел алды – сөз өнері“ деп санамады.

„Өнер алды - қозы тұл” - деген қазақ мәтелі бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз құйттеген жамық баып, сөз қадірін білгендіктен айтқан деген пікірінен, біз ғалымның мақалды дайын дәм, үгіт, мәтін, филологиялық тұрғыда, сөздің құдіретін, соғын өнер саласында саралау құрамы ретінде тануын көреміз. Фольклорлық материалдарды филологиялық тұрғыдан осылай қарау үшін орыстың ғалымы М. В. Ломоносов еңбектерінде де болған.

Ауызша тұған, тараған, біздің заманға дейін жеткен жамықтың нұсқалардан - бәрін алғашқылардың бірі болып, қазақ әдебиеті, қазақ фольклоры тарихында зорын тұрғыда Ахмет Байтұрсынұв әдебиет, асын сөз деп таныған. Шығарма тақырыбына келгенде: „Жүймедей пікір не нәрсе болса, сол нәрсе шығарманың тақырыбы болады”, - дей отырып, зерттеуші А. Байтұрсынұв өз пікірін дәм ретінде „Айман - Шылан”, „Қоболанды батыр”, „Атылмай жамарт” сияқты фольклорлық үйімдердің аттарын келтірген. Демек, А. Байтұрсынұв ауызша шығарылған фольклорлық нұсқалардан - дәм көзі, дайын мәтін үшін үйісінде сөз өнеріне жатқызыған.

Тұл тазаланға дегенде, ғалым ана тұлдың құнарлы сақтау үшін тұлді шұбар-

Мағлұмат

Кіріспе	3
I. Ахмет Байтұрсынұв - әдебиеттанушы ғалым	8
I.1. Ахмет Байтұрсынұв - әдебиеттанушы ғалым	8
I.2. Ахмет Байтұрсынұв - ауыз әдебиетін жинаушы	14
II. Ахмет Байтұрсынұв және Міржақып Дулатов шығармаларының өзара үндестігі	31
II.1. Ахмет Байтұрсынұв және Міржақып Дулатов шығармаларының өзара үндестігі	31
II.2. "Өгіз бен Баға" мектебінің оқытуы	45
III. Ахмет Байтұрсынұв - терминолог	51
III.1. Ахмет Байтұрсынұв - терминолог	51
IV. Қорытынды	65
V. Пайдаланылған әдебиеттер тізімі	69

малау керектігін алға тартса, ал сөз тұтыну қажеттігі туса, жамыққа ұнаған, өсіп қалғансы-
мазы, жаппызға түсінікті сөздерді алу керек
дегенді бәйіп көрсеткен. Ал, түсінікті тіл
дегенде, дәстүрді сақтау, шығарша жамықты-
ғын негізге алу дегенді дұрыс айтқан.
Мұның бәрі А. Байтұрсынның ана тілінің
табиғилығын, тазалығын сақтауда, үлгі, нұс-
қа ретінде таза басқа дайын фольклор-
лық мәтіндерді келтіре отырып дәлелдеу-
ге тырысқанын көрсетеді. Сөйтіп, фольклор
үлгілерінің табиғаттық сүйенісі отырып, заман
елді мәдениетке үгіттеудегі, кітап жазу-
дағы негізгі мақсат ағартушылық екенін
айқындаған. Ғалым ел арасындағы ауызша
айтылған: „... Атоштай Жашарт, Жиренше
шешен, Қаз дауыста Қазойбек, Қоболанды.“,
десен, тарихи фольклорлық есім - аттарды бәл-
гілі бір теориялық ұғымдарды, пікірлерді ай-
қындау, дәлелдеу үшін де қалданған.

Ғалым теңеуді аңдату үшін дайын
мәтін көзі есебінде „ Ер Тарғынның астындағы
атол - тарланына айтқан сөзінен“ 30 жолдық
өсеп үзінділерін келтірген. Сонымен бір-
ге бейнелеу, ашыақтық, келіптеу, жірелеу,
меззеу, жерлеу тәрізді көркем сөздерді
аңдату мақсатында фольклор үлгілері-
мен мақал - мәтелдер, „ Ер Тарғын “ өсепте,

„Қоболанды батыр“ жыр, „Ер Сайын“ жыр, тә-
лізді жамалық шырлардан да үзінді кел-
тіріп отырған.

Тілім әуезділігі тарауына қатысты заман
сүйегінде әуезділіктің жаппай шарттарын, сөз-
дің дублеттары құлаққа жағалыды. Неше-
се жағалысыз болып құралуын тілдік тұр-
ғыдан сараптау барғанда „өлеңді сөйлем-
дер“ бөлімінде сөздің қара сөз, әрі өлең түрін-
де жасалатынын айқындай отырып, заман
дәліл көзі ретінде „жар-жар“ мен „беташарда“
айған. Сондай-ақ А.Байтұрсынов фольклорда –
өлең шырлары үшін ең қажетті бұрақ, үй-
қас, еспін, бұрын, бұнақ, тармақ, шылақ
түрлерін ажырату үшін де қарандыған.
Осы арқылы қазақ әдебиеті тарихында да,
қазақ фольклоры тарихында да зорлық
оқулық жазудың ұлттық үнісін жасауда
осы терімдерді тапқан, анықтама берген.
А.Байтұрсынов фольклорды пайдалану маңыз-
дылығын, қажеттігін аңғартқан. Мәселен,
кітапта шежіре туралы сипаттама бар:
„Шежіре өткеннен дерек беретін сөздің
түрі. Шежіреде уақытадан зәрі өткен-
дердің түсі, түбісі көп айтылады. Сон-
дықтан шежіре уақыта сарынымен
өше, уақыт, түбісі сарынымен айты-
латын әуезе тобына жатады. Шежіре

болан уақытқа жайып сөйлесе, себебін, маңысын айтпай, тек болғанын айтады да, қояды", - дейтін. Міне мұнда фольклордың ауыз жаңрына жататын шежіренің өзіндік ерекшеліктерін өз заман тұрғысынан тәжірибелі сараптамын. Тарих ғылымы шежірені - деректамудың көзі деп біледі де, оны ашықтық этногенезін зерттеу үшін пайдаланады. Бұларды жоққа шығармай, бұл шежіреде ширтік те мотив болатынын, ал тіпті кейде ежелгі замандағы танымға иеленеді. Бұл ойды алғаш рет С. Жасқабасов ұсынып, шежіредегі ширтік сипатты ашып берген болатын. Тарихи жүйеге келгенде алай: "Тарих жүйесінде белгілі адамдар, мәселелер, уақиғалар тұрасында сөйлейтін әуелер тарихи жүйе деп аталады. Тарихи жүйе тек лағал жүйеден маңықтың шындығымен айралады. Жұрт ауыз қылып айттып жүрген жүйелердің өтірігі көп болады. Тарихи сипаттына сүйенетін шын жүйе болады", - деп сараптайды. Алай сөз қылып отырған тарихи жүйесі қазіргі фольклортану ғылымындағы тарихи ауыздар ұғымында берілген.

Зерттеуші ретінде Ахмет Байтұрсынұв иешендік сөз жанрына да тоқталған. А. Байтұрсынұв бұл жанрды "иешен сөз"

Билір шешен сөзі. Ал билікділерді, залымдардың маңында сөйлеген сөздері дейді. Соңғы бесіншісі - уағыз дейді. Оны дін жайынан сөйлеген зұлампалар, мағдалар сөзі деп, тіпті шешендер қатарына дін иелерін де жатқызғанын көршіл тұр. Демек қазақ фольклорына тарихында тұңғыш рет шешендік өнерді тану жайында шешендік сөздерді зорлықпен әсерге түсіріп, зорлықпен сипаттамалар бере отырып, қозғалыста атқаратын қолметтеріне срай іштей өзінше жіктеуге мүсірісі А. Байтұрсынның зор фольклоршылардың еңбегін айғақтайды. Ал, жалғыз ауыз әдебиетінің түрлері жазба әдебиеттегі байланыстықпен, іштей айтылу түріне қарай емес, тұтылу еркіне қарай бөлінедіне қатысты пікірлері залымның фольклордың өзіндік ішкі жанры ерекшелігі бағатын дұрыс саралағандығын танытады.

Ахмет Байтұрсынның айтыс жанрына да алтыншылардың бірі бағып, бұл жанрдың да басты - басты сипаттарын айқындаған. Мәселен, ол "айтыс" сөзінде бауандар күресі тәрізді адамдардың бірін - бірі аңдуға, бағуға бірін - бірі жолы үшін істелетін түрлі әдіс - амандар, тәсілдер шығары бар

екені, алардың бәрі өлеумен ғана айтыс
түрінде ғалданоматынын дұрыс айтады.
Айтыс өлеунің тууы үшін ақындықпен
қатар айтыскер ақынның әдіс-тәсілі
де бауыр керектігіне де, түрлі нәрселер
жайынан сөз қозғай білуі де, бірін-бірі
сөзбен тосыға даярлығына да баса көңіл
бөлем. Сондай-ақ айтыста - жалықты
тәрбиелеу құрамы ретінде қарауына да,
адамның келуісіз ішкіз-қолықтары сыналма-
на да, жалық ағымда орындамалығына
да, айтыста - жалық өмірінің айна-
сы деп қарап, айтыстың қазақ ауыз
әдебиеті түріне жаматығына да назар
аудартуға - бәрі ғалым Ахмет Байтұрсын-
овтың айтыста зерттеуге қосқан өзі-
нің үлесі. Себебі бұған дейінгі зерт-
теулерде ғалым ішіндегі айтыс жанры
өсеке бөліп қарастырылмады. Демек
ғалым А. Байтұрсынұв алғашқылардың
бірі болып, айтыста өсеке жанр
ретінде алып, оның әрі ғылыми анық-
тамасын беріп, әрі ерекшеліктерін
тапсаған зерттеуші ретінде қазақ
ғалымдарына ғылыми тарихында өзі-
не лайықты орын алатынын сөзсіз.

Ғалым жұмбақтың аты - жұмудан
шоққанын, яғни зейін ұстартуға белгілі

бір нәрсені әсіресе, оның ұзас нәрселерге
сипаттау, ұзастығы бойынша табудан
туғандығын дұрыс айтады. Ал, жаңыш-
паш деген аты жаңышудан басталып,
өзіңдік сөздердің топтасуынан туған сөз-
дердің күлдірілі сипаты, айту ерекше-
ліктері баланына баға назар ау-
дарары. Бұл анықтамалар қазір де өз
маңызын жойған жоқ. Ал, „жаңышпаша“
бөлімінде А. Байтұрсынұв: „жаңышпаша деп
көңіл көтеру үшін сөйленетін сөздер
айтылады“, - дей отырып, оның ішкі
әсітесін. Бұл әсітесінде берілген фран-
кюрдің жазырына да алғаш рет
зымшын анықтамалар өз еңбегінде
берілгені есте ұстаған жөн.

Ахмет Байтұрсынұв қазақ франкюрта-
ны зымшында алғаш рет тарихи
жырға да өз анықтамасын беріп, оның
басты - басты бөліктерін атап кеткен.
Тарихи жыр туралы ол тарихта бар
өкілдер бойынша өнермен шырғалған сөз-
дер деген зымшын анықтама берген.
Франкюрдің эпос жазырының ішкі
екі топқа әсітесін бөледі: бірі - „ертегі
жыр“, екіншісі - „тарихи жыр“ деп қарас-
тырған. Топтау барысында аты атал-
ған тарихи жырлар кейінгі еліміздің

ешімендейін. Алғашқы дейінгі дәуірлерде
жыанды деп табылып, „тап тартысы“,
„кешестік идеясы“, „здейеттің партияла-
лығы“ тағы басқа айдармен тұрша-
лағаны бейнелі. Бұл ағаш атадан
жырағардың осы күнге дейінгі зерттеу
объектісі болмауы себептерінің бірі ға-
на. „Ертегі жыра“ деп бұрынғы өткен
батырлар туралы шырарыстан
өлеңдері, жүйелесі өмірлік-шығыс аралас
кешестің батырлар жүйелесінің құнды-
лығы халықтың жаны, рухы тура-
сында айтылғанына ғалым дұрыс
назар аудартады. Сондай-ақ ғалым
батырлар жырағарының өлең, шығар,
тарих, бұнақ тағы басқаларына
нейздейін, жыра үйісінде кешестің
дұрыс байқалған. Жырағар тағы бір
құндылығы - халықтың сенім арна-
мынан тұрғыдайтын эстетикалық қол-
метінде екендігін де яғни жерін,
ейін қорғау - ол ұлы мақсат, ұлы мұ-
рат екендігін, халықтың жаны, рухы
осында жатқандығын да дұрыс анықта-
ған. Сонымен бірге батырлар жыра-
ның ортақ ішкі ерекшеліктері де;
баласыздық зары; әркімнен сой үшін
қорлық көріп, таақ жесуі, сөгіз естуі;

зарытып, тарытып эушмерге барып; өлгүм-
таудың дегенде баланың балуы тәрізді
сюжет мотивтері де соң болған. Бул мо-
тивтер эми фольклорға тән заңдылыы.
Файтурсынов соны айтшышардоң бүр
болып байқатан. Жалпы, Ахмет Файтурсынов
батырлыың эпосты жалпы жалықтың
жанын, рухын таңытатын дерек
козі және. Осы арқылы жас ұрпақ-
ты ерікке, батырлыыға, стансүйгіш-
тікке тәрішшейтін бураң деп білген.
Жалпы қазақ фольклорына ғылымды
тарихының эпостану саласы дегенде,
жалышың осы тұрғыдағы еңбегін - эпос-
танудағы жүйелі сараланған өзіндік
түңғыш ғылыми сараптама деп
қарастыратан дұрыс.

Жалпы жас-жардың өзіндік ерекше-
лігіне де түңғыш пікір айтушымен
козі түсері; жас-жардың жубату үшін
айтылатыны, сонынан бір жақ кідіретін,
жубатушының өзінге жауап қайта-
лыматыны, оның екі жақ болып бас-
тайтыны, бір жағында жүйттер,
екінші жағында ырулар тұратыны
дұрыс жазылатан. Ал, беташарда;
бул - кейіншектің бетін көрсетпейті-
нін, ауытқа кышгенде айдосқан шот -

шоштық тартымдылығын, тек қыз - қалыңдықтармен бала - шағалардан басқа ешкімге беті көрсетілмейтін ескертеді. Одан әрі беташар айтылатынын кейін беті ашылатынын, оның жидетпей айтылатынын, зұл басонда нұсқау, жақ, ереже түрінде келтіріп, кейін жидет мазмұнына айналып кеткенін бәрінен қалып дұрыс сипаттап жазып кеткен.

Жаралазан жасар да бұл еңбекте айтамын сөз болады. Жаралазанда ораза уақытында, түнде баламдар үйдің төсінде тұрып айтамын, сауап балам деп жаралазан орындаушыларға құрт, май, ірімшік, бәр шаршы шұберек берілетініне көңіл аударары. А, оны күндіз жүріп айтамындар үлкен арамадар баламдына, айтамындар екіу балам әсеретініне баса назар аудартқан. Мұның бәрі қалып А. Байтұрсынның зурол қалыңдықтарын ішкені жәйтпен, оның өзіндік ерекшеліктерін сараптауға, танытуға келгенде, міндетті түрде тарихи - этнографиялық сипаттамалармен бірге беруді қажет деп санағандығын көреміз. Яғни бұл кез

Жіріспе

Талақоралтанды өзектілігі. Бүгінгі таңда мектеп мұғалімнің ең қасиетті міндеті - рухани бай жан - жақты дамыған жеке, дарынды тұлға қалыптастыру. Рухани байлық ең алдымен әр халықтың ұлттық әдет - салта әдебиеті, мәдениеті өнері шыққан тұлға тұлғасында жақаттық белгісі. Сол ұлттық байлықты бүкіл адамзаттың өз ұрпағын тәрбиелеудегі білім берудегі озық ұстанымдармен байланыстыра отырып әр баланың қабілетін, талантын ашу, өзіне өзінің жан ашуына мүлтік жасау - міне бүгінгі білім беру тәртібі ісінің басты міндеті. Әр мұғалімнің алдағы сәулемі мұраты өз пәнімен білім беріп қана қоймай, әр баланы шығармашылыққа жетелеу болып табылады.

Президентіміз Н. А. Назарбаев "Біз халқымызның дүниеде хал қылдан қам бұйымасмыз, қарзандарымызның бізден күре күші, билимі, доно ва аманатта бахтымыз бұйым ешашы үгун бор күр ва икониетарымызны сарфарбар жаётган жанмыз, бу борада мағанвий тарбия масаласы, хал шұбжасы, беқийс адамшент қасб жади. Агар биз бу масалада жүш-ерлік ва сезирлигиымызны, қатъиет ва ма-сууиетлигиымызны иуқотсал, бу ұта мүжди иш-

кышкы жашың өзіңің откенің, тарихың,
эдет-ғұрпың, салт-дәстүрің, тұрмыс-
тіршілігің ұмытпасың, маңы есте сақ-
тасың деген ізі ойдан туюндаса
керек.

II. 1. Ахмет Байтұрсынұов және Мұхаммед Дулатов шығармаларының өзара үндестігі.

Қоғамдық - гуманитарлық бағытындағы мектептің оқу бағдарламасы бойынша аталған қаламгерлердің шығармашылығын оқыл-үйлену-ге үш сағат уақыт берілген. Біз осы уақыт ішінде ұстаздық өмірі мен шығармашылығына қатысты бірқатар негізгі мәселелерді қамтығаннан қашар едік.

Ахаң мен Жағаң...

Қауымшылдық ұлттық белгісінің бет-бейнесі - қазақтың бәра дашборасының қос ішіндегі егі дүние, еңсегі есімдер бейнесі рухани, мәдени, саяси - әлеуметтік мәніміздің ұшар бас, биік, алып бәйтеректері. Бұл есімдер - бірінен-бірі бәле жармай тұтастықта қарастырылатын, бірін-бірі тамызтырып, көркейтпй тұратын асқар Анатаудың аспанмен бой тамасқан мұзарт шыңдарындай асқан бейнелер. Замандастары бұл екі қаламгерді осылай атайтын.

Бейнесі де қос қайраткердің шығармашылығын бір-бірінен ажыратпай, бірге қарастырушылықтың мәнісі осында.

Жеңісгер Ахаң - Ахмет Байтұрсынұов саяси-ағарту өмір саянасына өткен тауысудың басында жазған "Ау, қазақ!"

әтті арнау өлеңіндегідей:
Мінеки, жырмасыншыт жасыр бағды,
Өмірден осы күні дүниә тағды.
Сен қашан қатарға кел ел баласың,
Әлі күн көрінбейді нәрсең оғды, —
деп ұрандал келсе, ол жамылдаған Жазау —
Міржақып Дулатов:

Жөзүңді аш, аяң, қазақ, көтер басты,
Өткізбей қарауыңда бекер жасты! —
деп, жамылма жазау сүйен, сергек те
сеніңді пікірмен жсар сала келеді.

XX жасырдың басында-ақ қалың бұқараға
жөн сілтеп жсал көрсеткендей бағым-бағдар
берген бұл өлең жолдарынан Ажау мен Жазау-
ның байландағы ой ортақтығын, мақсат бір-
лігін, пікір тұтастығын аңғаруға болар еді.
Бұл идеялық саяси байланысты, оі мен
ағым үндестігін алар өмірлерінің ақтық
сәттеріне дейін ағам әрі абыроймен
атқарып өтті. Мұныс ағдарар арыста-
рышықтың қозғалыс-саяси қозғалыстары-
нен де, педагогтік-ағартушылық жұмыс-
тарынан да, зрөби шығармашылығынан да байқаймыз.

Біз тәуелсіздіктің өз аяғымен келе қой-
мағанымыз бейбіт. Әріге бармай-ақ, кезестік
дәуірдей жамылма басынан өткерген кня-
мет зобалау мен аялты топалауның
салдарынан сан мыңдаған, тіпті сан

шешкендегі боздақтардың қорқына ұшырауы,
ұлтжандылығы үшін талай оқуған зиялыла-
рымыздың „жалық жауы“ атанып итәсекке-
ге айдашуы, онда азапты өмірмен дүние-
ден отуі немесе оққа ұшып, күні кешегі
жастаныңның сурет бұзғарында талай өрм-
дей жастарымыздың өкілі басым тегіп,
қырылған қызық, түрменің тар қау-
пасы мен „орталықшы“ әкім - қаралар-
дың зәбір - қаласынан азап шегуі, оқудан
қушып секірі жағдайлар арман - қиялдай
болған тәуелсіздігіміздің қарір - қасиетін,
қастеріі табиғаттың танытып, өмірдің
егемдігі қандай қызықшылықпен кел-
генін аңғартса керек.

Басқаны қайдам, қазақ халқы - шынды-
ғында да, „мың өмір, мың тірілген“
жалық. Аш құрсақтың азабынан жаппай
қорыққан да - біздің халық, отаршылдықтың
темір тепкісінен „көз жасын көл етіп“
үдере қосқан да - қазақ халқы. Қайыт -
қасіретке де, зорлық - зомбылыққа да
малақам көмбістімен шыдаған - тағы
да сап - біздің қазақ

Дегенмен айдаһардай аузын ашқан
ақалға қонса да, азалға көне алмай
тергеушіге: „... Шыңарал келгенде, ақтарға да,
қозғалдырға да менің жаным ашпаған

снес. Мазан җылыбаты - өз халқымыз бос-
тандыгы", - деп жауап берген Ахундай арге-
тарлымов, Мұржахан Дулатов, Мұстафа
Шоқай, Ашхан Бөкейханов, Тұрар Рысқұлов,
Мұхаммеджан Топчибаев, Алимхан Ермеков,
Мазжан Жумабаев, Жүсіпбек Аймауытов,
Халил Досмухамедов, Елдес Амаров, Темжан
Менанов және т.б. ұлтшыл алаш аға-
маттарымыз азаттық рухымыз, ерен ерлігі-
міз арқасында ұлан-байтақ өскілімізді, ең-
сейі елділімізді сақтап қалып, бүгінгі
тәуелсіздікке жеткеніміз ақиқат. Бұл ма-
шметтер ұстаз сөзін ижірт санасын-
да бекіте түседі.

И сонымен бағдарлама бойынша Ахмет
Байтұрсыновтың "Ғызаз салт", "Жизан терген",
"Анаша хат", "Маса", "Сөз несінен" кітабына
атты шығармаларына, "Ғыроғ мотсам"
кітабына мән беріледі. Жазушы хх ғасырдың
бас кезіндегі демократиялық - азартушылық
бағыттағы ғызаз шығармаларымыз ең
ірі, ең беделді өкілі халықтың рухани
көсемі екендігіне назар аудары-
лады

Оқулықтағы материалдар да Ахундай
азындық, жазушылық, залымдық, әдіскерлік
тамамтың тамытуға май мүм-
кіндік береді. 1911 жылы Орынберда жарық

көрген „Маса“ атты өлеңдер жинағына енген шырғармаларын таңдау ижірт көңілмен біршама мәселелерге аударарды. Жинақтың беташарында берілген:

Бұл сөзді біреу ашса, біреу асар,
Жұлағын біреу салса, біреу сапар.
Шеп-тегіз көпке ұнау оқай емес,
Кейіне жарашаса, кейіне жарар.
Жайсысы ықпалын салып таңдап,
Жаратпай жайсабірі теріс қарар.

Дүниеде сүйеніш бар, күйгеніш бар,
Салардан аз да болса бәлі қалар, —
деген жалдардағы ақын не сүйсіндіріп,
не күйсіндіргенін, ол өмірдегі қандай құбыл-
ыстар екенін жинаққа енген шырға-
рмалар арқылы танытамыз.

Ақынның өлеңдерінің тақырыбы мен көр-
кемдік мазмұны Ыбырай мен Абай шырғарма-
ларымен үндес келеді. Ол өзі өскен, өмір
сүрген ортаға, қазақ қоғамының сол кездегі
қалпына соғып қарап, ондағы өзінің көңі-
лін құлазотқан, күйсіндірген көкейкесті шын-
дық оқиғаларды ашына суреттейді. Оның „Қа-
зақ салты“, „Қазақ қалпы“, „Жизан - терген“, „Жауға
түскен жан сөзі“, „Жұртшыа“, „Қоқ есек-
терге“, „Досыма жат“ т.б. өлеңдерінің мазмұ-
ны осы сарында басып келеді. Жинақтың,
„Жұртшыа“ өлеңінде елді береке - бірлікке,

жұрт бауап келісінді іс тоңдоруға шақырады;
Билікшісің жөнің мен терісінді,
Ел бауап іс етпейсің келісінді.
Үштің қол бәйге атындай талай қасал,
Байқардың шайбас түгил, жемісінді.
Жөн айтқан жұртшылыққа адам болса,
Шығасың қалыңа алып керісінді.
Қатырап бет-бетіңе жөнелгенде,
Жердік қой жайылатын өрісінді.

Жинаққа еммен шотарнамаларында автор қазақ қоғамының сыр-сипатын, өзекті мәселелерін, жамалық қамалың ойлайтын елжанды адамшардың аядағы, елдің арасында ынтымақтың, береке-бейіктің жоқтығын, басшылардың әділетсіз қымықтарын үлкен өкінішпен жормайтын ескертешің.

Бұл ретте, мұғалім ақын шотарнамалығындағы ел өміріне, жамалықтың турмысына, оның моральдық-этикалық жам-жаздайына байланысты жаздайларды шжірттеріне жеткізе отырып, бұл мәселелер бүгінгі күні де кездесетінін түсіндіргені орынды.

А. Байтұрсынұв ең өңілі қамалы тартқан әдейі жамалдың бірі - молал екендігіне ерекше мән берген жөн. Өйткені, "Қырақ молалды" Мұхтар Әуезов; "Жамалы қазақ жұртының алғашқы естіген тоңкеріс рухындағы сөзі", - деп бағаласа "Маса" - қазақ

оқушысына естілген екінші елшілік ұран болды", - деп дәріптеген болатын. ("Ақ Жол", 4 ақпан, 1993 жыл)

Біз оқушыларға А. Байтұрсынұовтың аудармашылық шеберлігін, яғни тұрнұсқан терең түйсінін, оны еркін әрі мәнді, шешен әрі ұтымды тәржімалағаннан аңғарғалық. Бұл шығармалар қазақ поэзиясының мәл туюндығындай тілге әсетіл, жүрекке әсіміс тшеді. Мұны соғыс шжірттері мотсаи мәтіндерін оқығанда терең сезінеді. Айталық "Қасқыр мен торна" деген мотсаида қасқырдың сүйекке қазалып өлгені тұрған жерінен өзін құтқарған торнаға алыс айтудың ермоқна, тап беріп, әсемек балзанын әсері суреттеп:

Қасқары, қасқыр, торна болды ташам,
Мінездем қарқырыменен кейбір адам.
Басына бай түйсіп қосылғанда,
Жалынот - жалпаяды кейіп сазан
Құтқарып ол бәмеден жіберген соң,
Балмайды оған кесі сенен жолдан
Жоқ балзан отқа күйіп мүлкіндей - ақ,
Қайырың зая кетер еткен оған, -
деп қорытында жасайды.

Оқушыта Шоқанның досы, жүйіі орыс залымы Григорий Николаевич Потанинге тарту кетінде шығарылған А. Байтұрсынұовтың

арнау өлеңіне байланысты маимет келтіреді. Қы-
таз сабақта бұл деректерге қоса мынадай
мағлұматтарды да ескерте кеткені арнау емес.
1915 жылы бейбіт орас ориенталисі, этно-
графы, саяхатшысы Т. Н. Потаниннің 80 жыл-
дығы атап өтілді. Зердегі зерттеуші-ға-
лышының мерейтойына арнап, мақалалары,
қаламдас достары кітаптар бастырып,
ерекше құрмет көрсетеді. Жер-жерде оның
80 жылдығы ыстық-ықпалмен мерекеленді.
Талын тойына қазақ зиялылары, ағалық
адамдары да ізгі ниет білдіреді.

Ахмет Байтұрсынұв осы мерейлі мере-
кеге соңы-тарту ретінде „Ер Сайын“ жыр-
ның талық нұсқасын баспаға кітап етіп
азірлейді. Бірақ бұл ағалық мұра туралы себеп-
терімен кешігіп, 1923 жылы Мәскеуде Ғылым
кадесарыаты қарауындағы „Құндыздық“
баспасынан жарық көреді. Ол кезде баспа-
ның қазақ бөлімінің редакторы болып Қыр бала-
сы — Ашхан Фокееханов қорық атырамын.
Кітап Ахмет Байтұрсынұвтың бұрын баспа
бетін қорыған „Т. Н. Потанинге тарту“ ат-
ты арнау өлеңмен ашылады.

Онда Ахмет:

Секенді сен атқардың жұмыспенен,
Құндырде қарлы жаңбыр жұріспенен.
Өзүңді көзге айтып мақтау емес,

Бір сүзде ісің айғақ тұр істеген.
Ұи тұрып, ұяа жағда бозмет емсе
Онаң зор ұлтқа бар ма бұрыс деген!..
Ағдаа алаш тарту ұсынол тұр,
Қорынол, сыйа нашар бозынол тұр.
Жағдайсыз шаруаға шарт тұғызған,
Ылақда зор соғыстың тұсы боп тұр,
„Орашап тонға емес, жағда” деп ал,
Әзірге ат-шапаныш осы боп тұр, —
деп, ұлкен ұстазға йтимап танытады. Әлеу-
іңіз соғысқа „А.Б. 1915 жылы” деп жағызған.

Ахмет Байтұрсынов басылаға әзірлеген бұл
кітаптың шығарушысы — Қыр баласы.

„Ер Сайын” әсырының тамыз нұсқасынан
соң, кітаптың 26 бетінен бастап, ақушы
назарына Әшхан Бөкейханов жағзан „Григорий
Николаевич Потанин” атты өмірбаяндық мате-
риал ұсынылады. Осы өлең мен мағаша жа-
ғызғаннан бері тоқсан бес жылдан ас-
таш уақыт өтті. Арада соңша жыл өтсе
де, Г. Н. Потанин өмірінен Қыр баласының
жағзан өмірбаяндық мәшметі, А. Байтұрсыновтың
армау өлеңі тамышды, тәрбиелік жағызған
өз құнын жая бөйған жоғ

Бұл тарихи, әдейи муралардан өліміз-
дің ірі тұрғалары Ахмет Байтұрсынов
пен Әшхан Бөкейхановтың орыс
халқының озық өйіп өкімдерінің бері

чи ўз хашга, ўзи буларчиликка ташлаб қўядиган бўлса, муқаддас қадриятларимизга йўзрилган ва умурдан озигланган маънавиятимиздан тарихий хотирамиздан айрилиб, охири - охирида ўзимиз интилган ушунбашарий тараққиёт йўлидан четга чиқиб қолганимиз мумкин.¹

Шоғарманшомтоқ дегенимиз ўзи ўзденкипаздодықтан тундо. „Өзүңе сен өзүңдү алып шоғар“ деген қатиданга устанол, өзүңе деген сөйлий туғузду өзүңен шоғарманшомтоқ қасиет, қабилет іздетте билу, өмірден өз орном тапқожа билу қаншааықта қилн.

Мектепте өтметін барлық пәндердүз ишнде эдебиег пәни баламол жемдүкке ынталандырлн, рухани қоқажиегн кеңейтетін қасиетимен ерекшеленеді. Эр пәниң өзүңдү ерекшелігі, өз тий баламолдырлн эрқайсысы өз орнегимен сойлейтінн түсүңдүре келе залым Шилеутай Ақшалафов „Эдебиег - өнер туындысы“ десе, Қанша Қитбаева „Эдебиег пәни, баламен қазық қарым-қатынастық пәни, баламен қазық достықтық, ынталықтас-тықтық пәни“ - дейді. Эдебиегті оқоту оран өрісті били беру үшін оқушыны кез-келген шоғарманн жан-жақта талдау жасай билуе дағдыландыру қажет. Сонда ғана

¹ Қаримов У.А. Южак маънавият - еншимас кут. - Т.: „Маънавият“, 2008. 4-бет

Т.Н. Потаниннің биік адамгершілік қасиетін та-
нотуын айқын сезінеміз. Мұндай өмірлік мән
бар мұсағардағыз бұл қазір жас жеткіншек-
теріміздің санасын сіңіріп өсіруге міндет-
тіміз. Әсіресе бүгінгі - "жашоқтар достығы",
"түлектердің өміріміз" деген қасиетті ұран-
дарға көлеңке түсе бастаған кезде, осынау
өзекті мәселе ерекше мән беріп, Т.Н. Потанин
секілді жүрегі таза, жаны жамағат за-
лымын шарапатпен әрдайым өсер ұрпақ-
қа ұяғыздап отыру, сол арқылы оларға
адамгершілік дүниеге бейім - мұғалімнің
басты бағыты болуға тиіс.

А. Байтұрсынұв шығармаларында жасалған
сайақ өткенде шәкірттер назарын аударар
мәселесі - оның қазақ жазуы мен тілтану
саласындағы баға жетпес еңбектері болуы
керек. Құдай дейтініміз, көрнекті ағартушы-
ның, " ... шығармаларында, өзіннің негізгі
діттеген нәсілдері - оқу-ағарту өзіміздің
ең өзекті мәселесі - тіл мен қазақ жазуы
туралы зорымын шаруа. Менің ой-санам
бұл күнде зорымын жұмыстың төңірегінде
заң, өзге нәрсені ойлауға уақытымыз, мұрша
қалмаған. Сондықтан Кеңес үкіметінің кендей
мәселе болмаса да заң құжаттың сырын жетік
біле берішіміз, сайсатпен айналысуды үлгі-
көрсету қызығымыз қызық. " - дейді оның

рінде оқал шыққандар қазақ тілін әшеуіл қосып, жат жазса, өзі тілде жазып, қазақ тілінен алыстатпай береді. Егер тілде осы көзбен қараса, табиғат заңына бағындай, бейбіт ата-бабаларымыз мың жасамаса, ол уақытта тілмен де сол тілге не болған қазақ ұлтымен де мұңы қоспастырамыз деп білу керек. Егер оны істейміз келмесе, оны бастан тұл, әдейіет жұмыстың қала алып, оркандететін уақытымыз жетті". Дарынды ағартушы, қозғалыс қайраткеріміз бұл сөздері оқушыға күні бүгін айтылып отырғандай жер қайырады.

Ақыл қазақтың тұңғыш әйелі мен ана тілі, әдейіет оқушыларымыз, қазақ тілі грамматикасындағы сол ақыл мен білімшіліктің терминдердің авторы екендігін оқушылар білгені жөн.

Қашықтар заманымыз оқу-әдістемелік еңбектері, мектеп жұмысына қатысты ой-пікірлері осы күні де өз құнын жою қойған жоқ. Оның ұсынған әдістемелік қағидалары, дидактикалық ұстанымдары - классикалық дәрежесі орындалған ой-пікірлер, тұжырымдары қорытындылар секілді. Мәселен, қазақ мұғалімдері үшін шығарған "Бағалы" атты әдістемелік

сүзегінде ал: „Үйрену немесе үйрету - ең басында қиын. Балалар оқудың басында қиынығаса, оқудан тауып шығып, көзін қайттып шықпайды; оқуға ықпалы жоқ, оқуға сыйып қызғанда. Үйретушінің де жасырып қалмай, ісі ішкі оңай жолмен оқыған баланы көзден қайттырмай, оқуға жақын жерде, шабыттандырады. Оқу басында қиын болса, балалар мұқа (үйрену) мүлдем қол қозғалмай қалады, оқыған баланы қиындатады, үйретуші немесе үйретіп шығару баланы қиындатады. Екі жақтың да жасырып қалмай, шабыттандырады. Шабыттандырып істемеген іс оқуда да болмайды”, - деп тұжырымдайды өзінше зерттеуші ойы.

Талғамның зерттеуші - зерттеуші, дидактикалық көзқарастары „Баланың”, „Тіл зерттеуші”, „Айлы астары”, „Айлы”, „Тіл құрамы” сияқты оқулық, оқу-зерттеуші құралдарында да көзге алынған. Устақтың бұларда оқушыларға таныстырылғанының зияны жоқ.

Мұғалімдер қауымының арасында „Тілді негізгі - бастауышты” деген қағида сөз бар. Бұл айдап алып айтқанды білгені: „... адамның тілі, құлағы, қол қандай керек болса, бастауыш мектепте үйренетін балалар да сондай керек. Қиындық болмас үшін жұрт әрбір өз тілінде оқытып, өз тілінде жазу - оқу үйреніп, өз тілінде жүйесін білдіріп, жалаң

танымал, балашар жден дагдаланганнан кейин
баскыша оюмтал. Бастайды. Биздин де тили-
миз бузулмай сакталуун тилсек, өзгелер-
ше жели өз тилиндебен окумтал, сонан соң
баскыша окутуулмуз тиис", - дейди Эхмет
Байтурганов. Улай болса бастаууши соном
окулузтарга билим мадунна жазганан да,
тэрбие тазылышыт жокинен де тирек эри
тичанахтал, шажит узумна жонумдол, жас
ерекшилийне сай болганна мадул. Бул тур-
ганда Ажаз удериси бизге улай багатомтон
музалим жумесинде ескерилеи жок.

II. 2. „Өгіз бен баға“ мисалын оқыту.

Сабақтың мақсаты:

Білімділік Ахмет Байтұрсынұовтың өмірі, шығармашылығы туралы мағлұмат беру, „Өгіз бен баға“ мисалының тақырыбын, идеясын, мазмұнын түсіндіру;

Дамытушылық. Өзінше тәсілдермен оқу дағдыларын қалыптастыру, топпен жұмыс жасай білу дағдыларын дамыту, топқа бір-бірінің пікірін тыңдай білуге, өз ойының еркін, нақты жеткізе білуге қабілетті ету.

Тәрбиелік Жерсеказарлық, мақтаншақтық әй келмейтін істерге ұрын сыйық жазалық қолықтардан байларын аулың ұстауға тәрбиелеу

Сабақтың түрі: Аралас сабақ

Сабақтың әдісі: түсіндіру, СТО, топпен жұмыс, талдау, сұрақ-жауап.

Теманың башыны: баға түйі, сурет.

Сабақтың көрнекілігі: бағалау парағы
Балшық

Сабақтың барысы:

Үйшідестіру кезеңі (алмаңдасу, түсіндіру, топқа бөлу, бағалау парағын тарату)

Үй талсырмасын тексеру

1-слайд. 3 топқа талсырма беріледі;

сал талсырмалар бойынша үй талсыр-
масын тексеру.

1 - талсырма. Талағайға мінездеме,
портрет жасап кешу.

2 - талсырма. "Жерқұла атты Жендебай"
мен "Талағай" ертегілерін салыстыру

3 - талсырма. "Талағай секінді ер бау
сенің қалыңнан келме? Егер ел баспа
күн туса, сен не істер едің?" (ой та-
лағу жазып кешу)

- Балалар біз "Талағай" ертегісінен
адам бойында кездесетін қандай
қасиеттерімен таныстық? (еңбексүйгіш-
тік, ақандық, батырлық ел үшін жа-
нын беретін)

- Дұрыс айтасыздар, адам бойында
жақсы қасиеттерімен қоса, жағымсыз
қасиеттер де кездесіп жатады. Қандай
жағымсыз қасиеттерді білесіздер?

Топтастыру стратегиясы бойынша
оқушылар жақсы қасиеттерді топта-
стырып жазады (жамқау, еріншек, қозған-
шақ, күншіл, көрсекөзді)

- Балалар бүгін біз сабағамызда,
осындай жағымсыз қасиеттерді көрсете-
тін мысал өлеңмен танысамыз.

Жаңа тақырып.

2-слайд. Сабақтың тақырыбы, мақсаты хабар-
ланады.

Оқулықтан мысалға және аллегорияға түсінік беру. Мысалға жануарлар, аңдар, құстар, жайуанаттар, өсімдіктер іс әрекеті менің арқалы адам бойындағы мінді, қиыншылықты түсіндіретін әңгіме күйі етеді. Мысалдар өлеңмен де, қара сөзбен де жазылады. Солдайы шағын көлемді, өкініш, адамға сайық бала-мын тазымындық шығарманы мысал дейді.

Мысалдарға жануарлар мен өсімдіктер адам істейтін әрекеттерді жазылады.

Қазақ әдебиетінде мысал жанры Абайдан басталады. Ахмет Байтұрсынұнов, Сәбит Джентаев сияқты ақындар Абай дәстүрін ілгері сұрады. Абай мен Ахмет мысалдары аударымадан бері қазақтың өз темпіндегі жергілікті шығарма кейінде көрінеді.

Электронды оқулықтан Ахмет Байтұрсынұнов туған жері, туған жері, шығармашылығы туралы мағлұмат беріледі.

Ахмет Байтұрсынұнов 1893 жылы бұрынғы Торғай облысында дүниеге келген. Назарбаев атындағы ұлттық университеті, 1938 жылы атындағы А. Байтұрсынұнов атындағы университетінде үлкен орын бар қызыл қайраткері, маман оқулықтар жазған педагог, дарында ақын, шебер аудармашы ірі ғалым болған.

Мысалға мәңгілік оқу (оқушылар түсі-

ніксіз сөздерді астын созып отырады тур-
тіп алу әдісі бойынша)

Сөздікпен жұмыс (түсініксіз сөздерін топ-
та тапқаныңды, мейлінше түсіндіреді,
стикер сойлейді)

Тапсау сұрақтары:

1) Мысыда не туралы айтылған?
(Бақаның өмізді күндеп, эйн беймей, өміз-
дей баланы деп ікпей, кейіп, қарны
жарымыздысы туралы)

2) Автор бақаның іс-әрекеті арқылы
қандай адамның бейнесін көрсеткісі келді?

3) Бақаның өміздей бала айналуына
не себеп болды? (кішкентай денесі)

4) Осыған байланысты автор қандай
түсінді оі айтады? (эйн беймелен элек,
бірінді күндеп, бақанған пенде ешқандай
пайда таппайды)

5) Қалай ойлайсыңдар, өмізде осындай
адамдар кездесе ме?

3-шінд. өмізді композициялық құрылым-
на тапсау

1. Экспозиция (оқиғаның басталуы)

1-2 шумақ

2. Балааның монологы: 3-4 шумақ

3. Мағтаның баланың жағдайымен диа-
логы: 5-6 шумақ

4. Оқиғаның шешілуі: 7 шумақ

5. Оқиға шешімі: 7 шумақ (3-4 тармақ)

6. Автордың түйінді сөзі.

I топ: мысал өлеңді икеңненің алау

II топ: диалогпен оқу

III топ: мысалдағы жазылмаған әрекетін жазылмаған мәнді сөзін және керісінше, ант-томил болған сөздің синонимін жазу (жаз-ғаншық - ақ көңіл, кендейі)

Бекіту:

1. Мысал дегеніміз не?

2. Мысалдарда жануарлар мен өсімдіктердің адам істейтін әрекеттерді жасауы не деп аталады?

3. А. Байтұрсынұв қай жерде дүниеге келген?

4. А. Байтұрсынұвтың "Қарлы мысал" деген атпен шыққан кітабы қай жерде қай қалада жарық көрді?

5. "Өгіз бен бақа" мысал өлеңнің негізгі идеясы неде?

Қорытынды - Балалар бүгінгі сабағымызды қорытындылай келе, айтар түйін манау Бағанның бойындратос көрсе қыздарың, күншілдік сияқты жашан жеттерден байларынды аулақ ұстаңдар "Дін білмеген - аяқ" деген нағым сөзді ести сақтап, шамаларың келетін іс істеуге дағдалмандыларың керек

ол көркем тұлғаның тереңдей үкілігі, ондағы адамгершілік, эстетикалық проблемалардың байырғына бара алады. Шәкірттерге шығарманы оқыту барысында сөз сырына байла-туға мүлкіндік беріледі.

Тақырыптың мақсаты. Жезінде „Халық жауы“ деген айдар тағылып, сталиндік күзек - суріснің құрбаны болған, қазақ эде-биятына зымылдың неізіні қалаушы за-лым, азартушы педагог, ірі қоғам қай-раткері Ахмет Байтұрсынның шығармашы-лығы мен саяси қозметі толық ақталып, есімі туған қазаққа қайта оралады.

Ахмет Байтұрсынның жаушылық қоз-метімен қатар зымыл еңбегі жан - жақты. Бүгінге дейін мәнін жоймаған, зымыл ие-руді қажет ететін еңбегінің бірі - біздің бітіру біліктілік жұмысына арғау бауы.

Тақырыптың бағамы. Ахмет Байтұрсын-ның халық ауыз эдебияты жанрындағы қандыған темегі теңіз еңбектерінен ал-ған тәрбиені ұғындыру.

Тақырыптың міндеті:

- оқышыларға халық ауыз эдебияты туралы түсінік беру;
- эдет - ырым, тұлғасы - тіршіліктен туған жырлардың оқышылардың санасы-на сіңдіру;

Үйе тапсырма: Мисал өлеңі мәнберлер
оқу. Бағата міндетке жазып келу, мисал
бейнесі сурет салып келу.

Бағалау. Оқушылар бағалау парағын
тапсырады, мұғалім қорытынды баға шы-
ғарады.

III. 1. Ахмет Байтұрсынұв - терминолог.

Анам арастарымыз арасында А. Байтұрсынұв-тың есімі ерекше аталады. Себебі бұл тұрға халқымыздың „рухани көсемі“. Ақ мұндай анықтаманың айсына барың ұяғ қасиет-тің бәрі сойып кететіні байыи.

Ахмет Байтұрсынұв - қаурааткер Ғалым.
Ұстаз. Қазақ тіл білімінің терминологшсан жасаушы. Біз бұған бұлардың бәріне емес, тек соғытосына тоқтатыламыз.

Жашпы кез-кешен ғалымды оғып білу, мезгеру немесе оны өзгелерге үйрету сол заманда бауынаған арнайы ұғым атауларының мүмкін емес. Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы ғалым ретінде Ахмет осы ғылым саласындағы негізі ұғымдарды және алардың өзара байланысын анықтап, яғни қазақ тілінің танығатан көрсететін ұғымдар жүйесін түзумен қатар, сол ғылыми ұғымдардың атауларын да жасаған жан.

Ғалым ұғымдарға атау беру үлкен танышпаздықтан, тілді шебер пайдалана білуді қажет ететін шығармашылық үдеріс болып қоса, арнаулы ұғымдарға ат қою кезінде ол жүйенің өзіндік ерекшеліктерін міндетті түрде ескеру қажет. Атаудың ықпалы бұны бәр мезгілділігі және ұғым маңызын.

қаштыр тағыз бар Осындай талаптарды мүл-
тіксіз орындаудың қиындығын терминдерді ама-
тілінде жасаудан гөрі көп жағдайда оны
ұғымдар жүйесінің ерекшеліктері ескере
отырып жасаған өзі тілдерден дайын қалпа-
да ала салуға, яғни, қаболмауға мәжбүр
етеді.

Бұл тұрғыдан келгенде, ұлт ұстазы қа-
зақ тілін термин шығармашылығында пайдала-
нудың жарқын үлгісін көрсете білді. Ахмет
Байтұрсыновтың 1912 жылы Орынборда жарық
көрген "Оқу құралының" (вазирши әйпелі) өзнен
бұрын, дөбіс, нүкте, дауыстық дөбістар, жар-
ты дауыстық дөбіс, дөбісші, әйпелілік
белгісі, жәріп (эріп) сияқты терминдер-
ді ұшыратуға болады. Ал 1914-1915 жылда-
ры және одан кейінгі 1928 жылға дейін
бірнеше дүркін басылып тұрған "Тіл құрал"
оқулықтарында (вазир тілінің сарфог) әрден
қалыптасқан бүгінгі күнге дейін қалдырыл-
мып жүрген зат есім, сын есім, сын
есім, есімдік, етістік, үстеу, қосымша,
жалғау, жұрнақ сияқты көптеген термин-
дер кездеседі. Бұлардың терминге қойыла-
тын талаптары жауап беретіндігін, дайы-
ндау жұмыс артық, өйткені олар
кезінде арнайы шеттелгендігіне қара-
мастан, уақыт сынынан өтіп, тұ-

рақтос жаңданыматын дәрежесі жетті.

Мұнда ең басты атал айтатын мәре-
Ахмет Байтұрсынұв бір топ терминдерді сана-
ғаны, бүкіл бір ғылыми саласындағы ар-
наулы ұғымдардың атаулар жиынтығын, дәй-
рек айтқанда, терминдер жиынын жасаған. Ғылым-
ның дамуына орай ұғымдар жиынының ұлғайып
отыруы табиғи құбылыс. Ақсақ қалыптастыр-
ған терминдер жиыны де қазақ тіл
білімі дамуына сайын жаңи элементтер-
мен толыға түсуде

Ахмет Байтұрсынұвтың қазақ тіл білі-
мінің сана елес жүйесіне ғылыми-
лық да негіз қалаушы екендігі өткен дәуір
басында - ақ шешенділігі 1923 жылғы ғылыми-
лық мерейтойына арналған байрақшасында
Мұхтар Әуезов: „ Қаза өсіп келе жатқан
қазақ жүйесі Ақсақ өркің басынса
дел санайды”, - деп көрсетеді.

Сонымен, екіншіден, қазақ жүйесіне-
не ғылымилық негізін салған, тұңғыш
жүйесі теориясын жазған ғылыми осы
ғылыми саланың ғылыми терминология-
сын да жасаған

Терминдердің ұғымдарды дәй білдіре-
тін ондаған жүйесіне терминдерін жасай
отырып, ғылыми өмірдің ғылыми термин-
ге тән ғылыми анықтамасын берген.

Ал дегеніміз - ғылыми ұғымның, өзіне ғана тән белгілерін айқындаумен қатар, шаруалық ұғымдар әсулесіндегі алатын орнын да көрсету деген сөз. Мысалы: „Айшақтың әрбір тағтасы шушақ деп аталады. Жұрттың бір ауыз ымы дейтіні шушақ болады, әр шушақта бірнеше тармақ болады. Тармақ дегеніміз - ымының әрбір жаяу. Тармақ ішінде бірнеше бунақ болады. Бунақ дегеніміз - ымыдң айтқанда сөзілетін дауыс табыналының сөзін-сөзпалының арасы. Бунақ ішінде бұрын болады”, - дейді. „Әдейіп табытқош” еңбегінде ұлт ұстазы.

Бұл мысалдан байқайтынмыз, ғылыми біріншіден, ымының құрылым-құрылымын анықтаған, екіншіден, әрбір ұғымның өзіндік ерекшелігін, басты белгісін, іргелес өзге ұғымдардан айырмасын көрсететін анықтаманы берген. Яғни, әрбір ұғымның мазмұны мен көлемін бағамдаған; үшіншіден, әр ұғымның ғылыми атауын (айшақ, шушақ, тармақ, бунақ, бұрын) жасаған; төртіншіден, терминдердің әсуелілік ерекшелігін ескере отырып, жайлы ыңдағыстаға бір ұсымен жасалған сөздерді термин ретінде пайдаланған; бесіншіден, ғылыми ұғымдардың арасындағы әсуелілік құрылымдық беймәнасты көрсеткен. Әзірлек айтқанда,

айшықтық - шулақтан, шулақтық - тарлақтан, тарлақтық - бунақтан, ал бунақтық - бұйынан құрамалылығын сатымай көрсету арқылы ұғымдардың микрожүйесінің өрнек табиғатын ашқан. Бұдан жалғыз өзі зерттеп отырған ғылыми саласындағы ұғымдар жүйесінің ішкі байланысы мен ерекшелігін терең білумен бірге, шырдақ таңбалауда тінді өте шеер пайдалана алғандағы аның көрініс түр „Әдебиет таңытқыштан“ мұндай мұсалдарды жиі де көптеп келтіре беруге болады.

Сондай-ақ А. Байтұрсынов тұл білімі, әдебиеттану ғылымдарының ғылыми терминологиясын жасаумен бірге, қазақ тілін оқыту жүйесіне қатысты да көптеген терминдерге де жаңа сөздердің қатарына жүйе, жүйедей, сауаттау жүйе, жамбылау жүйе, жамбылау жүйе, жамбылау-жамбылау жүйе сияқты терминдерді жамбылауға бөледі. Бұлармен қоса Ахаң тарих, этнография терминдерін де жасаған. Олай дейтініміз, Мұхтар Әуезов 1923 жылғы жалғыз „Мәдениет тарихы“ атты кітап жазып бітіргенін айтқан еді.

Сонымен, үшіншіден, жоғарыда атап көрсеткеніміздей, Ахмет Байтұрсынов қазақ тілі білімі, әдебиеттану сияқты жеке

ғылым салаларының ғылыми терминология-
сының негізін қалаумен бірге жүйемелі, та-
рих және этнографияға, жалпы мәдениетке
қатысты көптеген терминдер жасатан ғылым.

Ендігі бір айрықшы атап айтуға қажет
ететін мәселе - Ахазның терминжасамның тә-
сілдері мен жаңадан анықтал, аларды өзінің
терминжасам тәжірибесінде көзден пайдалан-
ған ғылым.

Терминжасам тәсілдерінің аражігі ашы-
лып, алардың термин шығармашылығында
іске қосылуы қазақ тілінің грамматикасы-
ның (сарды) жаңалығымен тікелей байла-
нысты қарастыруға қажет етеді. Бүгінгі
терминжасам тәсілдерінің өзіндік ерекше-
ліктері бар екендігіне қарамастан, ол негіз-
інен қазақ тілінің сөз жасау тәсілдерін
анықтаумен қатар, ол тәсілдерді термин
жасауда пайдаланудың жарқын үлгісін
көрсеткендігіне оның қамалынан тұтындаған
жүздеген терминдерді қамтиды. Мәселен,
айышының жұрны, жаңау, бұрын, шы-
маз, тармаз, рай, ишме шикізет
терминдерді семантикалық тәсіл-
мен, жақшы, созықша, көсім-
ше, есімше, дәйекші, бұрын-
шы, бастауыш, байындауыш,
анық тауыш, ласыз тауыш, талық-

тауыш, әуреленіс, күміс, әлектеніс, әйп-
тіші, зауыттама, мазиңданама, ермектіше
қарыпта, ұеынба, сұқтамыс, ажаптанос, жап-
гауыш, еейурік тәрізді көптеген термин-
дері морфологиялық тәсілмен, ал дауытсөз
дәйбәсе, дауытсөз дәйбәсе, баптаң дәйбәсе, ұаң
дәйбәсе, түбір сөз тұңғыр сөз, қос сөз, қа-
ратпа сөз, қыстырма сөз, мезгіл пісықта-
уыш, соң пісықтауыш, тұрмауыш мүше, тұр-
лаусыз мүше, сәйкәс сәйкәс, сабақташ сәйкәс,
жамаң сәйкәс сыңры терминдер табы
синтаксистік тәсілмен жасалған.

Жезінде Ахмет Байтұрсыннов "Ұлтшылдық",
"туристік" бағыт ұстады деп, ал жасалған
терминдердің бәраза қолданыстан шет-
тетілінені белгілі. Сөзан қарамастан, Ахаң
ендіегінің көпшілігі өзінің өміршеудігін та-
ноттап келеді. Ал арнайы шеттетілінен тер-
миндердің арасында бұйінде қайтадан қарсе-
тімізге жарайтандары да аз емес. Сондай-ақ
оның қамалынан тұндыған терминдер
арасында авторы өзі екендігі ұлыттылып
кеткендері де бар. Ұлт түліяның термин жа-
сауда ұстанған бағыты мен оның қамалы-
нан тұған бәса ашаң терминдері - ақ Ахаң-
ның қазақ терминологиясының несігін
қалауыш және закар басындағы бүкіл зот-
лыш ой-санаың қамалтасына бұрал

ете білген жан екенін дәлелдейді.

Төсінішіден, Ахмет Байтұрсынұв жасалған зымын салмаараның заңа емес, бүкіл қазақ терминологиясының қалыптасуына тікелей жер еткен айрықшы тұлға.

Тайышының терминологиясы мәлімдерін көрсетіп аларды пайдаланы отырып, тілі білімі, зорымет зымындараның терминологиясын, өзге арнаулы салаларға қатысты терминдер жасауға — тасыр басондағы өзге зымын салалар бойынша оқулықтар мен түрлі зымын еңбектер жазған авторларға талпырылған үмі болды. Ақпунан кейін әр түрлі зымын салалар бойынша еңбектер жазған қазақ зымындарының жасалған терминдері оған айған дәліл бола аларды. Мысалы, Ахмет Байтұрсынұвтың 1914, 1915 жылдарға және одан кейін бірінші дүркін қайта басылған „Тіл буралы“ еңбегінде - уғыш/уғыш, - ша/ша, - лық/лық сурнақтары арқылы жасалған сөзтүзіш, есімше, көсемше, бастауыш, баяндауыш, сұрауыш терминдерінің үлгісі 1927 жылы макеуде басылған Н. Жүдериннің „Есімдіктену“ сөзлогында сабақша, тұбылшы, байланыш, қаттыуыш, аналық, ал Е. Омарұлының 1928 жылы Қазанда жарық көрген „Тілінделесінде“ (грамматика) тікше, қысқаша, өлшеуші, өлшеуші тұлғалары жасалған талқанын көруге болады. Өса деректер-

жүз өзі ғалымның тілі байланыс ретінде қазақ тілінде термин жасаудың үлесін көрсете отырып, газет басқыдағы термин жасау ісіне тікелей оқпай еткен зор тұлға екенін аңыз аудартады.

Қысқашындан, Ахмет Байтұрсынұв х газет-дің басқыдағы қазақ терминологиясын қалыптастыру мен дамытудың бағам-бағдарын айқындаушы.

„Еңбекші қазақ“ газетінің 1926 жылғы 12 тамыздағы санында жарияланған „Қазақстан оқу келіссөзінің орнына орыс тілінде Мадағаммен жүгімі“ деп берілген „Қазақ тілін байытқымыз“ атты шағын сұхбатта сол кезеңде термин жасаумен кіндер айналысқандығы, осы істі оқуға асырудың Ахметтің ролі атал көрсетілгенді.

„1922 жылы Қазақстанда жат сөздерді, пән атауларын қазақшалаандыратын комиссия құрылған. Комиссияның құрылғаннан бергі жұмысы аз емес. Осы - мыңдаған сөздер қазақ тіліне аударылып, ия қазақ тіліне үйлестіріп, қазақ тілі байытылды. Комиссияда қазақ тіліне жетік 5-6 қазақ қолметкерлері жұмыс істейді. Оның үстіне комиссияның жұмысына түрлі білімнің басын ұстаған адамдар қатысатыралады. Комиссияның ағаса қазақ елінің жеріне тіл заңына жетік оқушысы дүшпаны Байтұрсынұв Ахмет. Комиссияның негізгі мақсаты - қазақ тілін

- филологист - ғалым Ахмет Байтұрсынұвтың ауыз әдебиетін жинаушы ретінде қалдырған мұрасын үйрену;

- 5-7 сыныптарда ауыз әдебиетін оқу проблематикасын жетілдіру.

Тақырыптың нысаны. Ахмет Байтұрсынұвтың халық ауыз әдебиеті үлгілері негіз болып отыр.

Тақырыптың жаңалығы. Ахмет Байтұрсынұв қазақ халқының ауыз әдебиеті мұраларын жинап, ол туралы айтқан пікірлері. Ауыз әдебиеті әске жанр ретінде қарастырылып олардың зорымы сапасын арттыруы. Сауықтама мен сарындама секілді ұғымдарды термин ретінде енгізуі.

Тақырыптың үйренілу дәрежесі. XX ғасырдың басында қазақ даласындағы әлеуметтік-саяси жағдай күрделене түсті. Бір жағынан патшалық Ресейдің отаршылдық саясаты күшейе, екінші жағынан жергілікті ұлыстардың озбырлығы да отқа май құя түскендей болды. Осы кезде азаттықты, әділетшілікті аңсаған бір топ қазақ оқығандары шықты. А. Байтұрсынұв, Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, М. Әулибаевтар осы ұлт-азаттық қозғалыстың көш басшылары болып, халқын бақытты өмірге жеткізу үшін күрес жолын бастады.

Өнер - білімге бейім мәдениетті тұлғаны.

Барлығы 5-6 адамнан тұратын комиссия үлкен іске мұрындық болып, көп іс тындыра білді. Оқу комиссиясының орынбасары атал көрсеткеніндей сол жылдарда қазақ тілі, оның терминологиялық қоры башқарылып, зерттеу жұмысы тілінде сөйлей бастады. Алай аталған Ахмет мұрағаты еткен осы комиссия қазақ тілінің терминологиялық қорын қамтамасыз етудің негізін салды, іргетасын қалады. Бұл істің ішкі басуына көрнекті қатынасшы, тіл, терминология жайында терең білімін ірі тілші ғалым, тарихи тұлға, зерттеуші А. Байтұрсынның әсіресе ұлының зор білімінен айрықша атап айтқан абзал.

„Комиссияның негізгі мақсаты - қазақ тілін өнер-білімге бейім мәдениетті тұлғаны” дегеніне келсек, Ахмет мұрағаты комиссия мақсатына адал болып қана қойған жоқ, қазақ тілін білім - ғылым тілі ету жолында қолдар іс тындырады „Байтұрсынның кезеңінде” қазақ тілінде жазылған көптеген оқулықтар мен оқу құралдары, сөздіктер сонымен бірге бала алауда білген білімі азаймай қана қазақ зиялыларының атқарған үлкен ісі, салардың қажетті еңбегінің, мақсатты жұмыс-

тарихына нәтижесі. 1924 жыл маусым айында Орлыборда "Қазақ ғылыми қоғамдастығының 1-съезі" болып, онда Э. Смайылы баяндамасына негізделген терминологияны қабылдауға қатысты қауластықпен шешім қабылданды. Арада екі жылдай уақыт өткеннен соң, 1926 жылдың маусымында "Туркологтардың Бұкілодақтық бірінші съезінде" терминология жөнінде жасалған баяндамасына Ахмет Байтұрсынұв қатысушыларымен осы қауластықтарда таныстыра отырып, өзге түркілерге де ғылыми терминологияны қабылдауға қазақ білімпаздары жасалған осы қауластықтарда басшылыққа алуға ұсынылды. Оның ұсыныстары қазіргі тарихтан қалыптан қалыптан, құрылымды қарастырып берілді.

Сонымен қатар, Ахмет Байтұрсынұв осы қауластықтарда жасалған шешім, берілген терминология қауластықтарын бұкіл түркі халықтарына ұсына отырып, бірге тұрақты тілдердің терминологияның қорының ортақтығын анықтауға артықшылық көздеген кең маңысты түркілер қауласты.

"Ахмет Байтұрсынұв жасалған терминдердің өміршеңдігі танытылатын сыра неге?" деген сұраққа жауап іздеген ол ең алдымен ұлымын атау беруге ұлттық танымын түркілерден қалып.

Сондықтан оны қараң қауымға айыптауда ақша
жағатынмен, тез қабандар санағана сі-
ңірле айған. Екіншіден, ол күресі Ақанның
зидылар арасындағы зор бедел мен тұл
санағандығы берсеіңің қолмағана ретінде
мәлімдәуде да оған жасаған терминдердің
шекаралары қауым тарапынан тұлға-
сың қабандарына себеп бадыр. Оғанмен йау-
тас тұрып, ой жарастырып, пікір талас-
тырып, өз терминдерін ұсына қалған
тұл мәлімдерге қатынаса қолмағана еді.
Оның мәлімдәуде тұл мәлімдеріне же-
тік деген Э. Әлиұлы, А. Әлиұлы,
Ғ. Төреұлы сонда Ақша ардагерлері
да қолмағана пікіріне құрметпен қар-
ғаны байқалды.

Ақша еңбегінің айырықшылығын қорнекті
тұлға қолмағана Мұхамед Қашаев жазған
айтқан. Мәжесінің мәлімдігіне тұлға
пікіріне қатынаса бар. Ол болай деп жазады:
"Тұлға" кезінде ақшадағы, ұлт-
шылардың "кітабы" бағындағы, оны қол-
дануға тұлға қатынаса, жаңа грамма-
тика авторы да "жаңа грамматика"
кітабы қолдануға қатынаса. Енді қол-
тау керек? Тұлға қолдануға мек-
тептерде оқулықтармен қатынаса ету
үшін еңбектенгенде, ақшамен грамматика-

тиқалмақ атауларға қашай атаймыз деген
проблема тұрды. Бұл бұрыннан үйренішікті
болған Ахмет терминдерін қазақ тіліне,
қазақша айтатын бұрынғы сөздері деп
тақып, сайай атай бердік. Себебі басқаша
жазу мүмкін емес, әрбір нормаға айналды,
қалыптасап кеткен еді. Ахмет Байтұрсынұв
шекаралық терминдер екенін білесік те, қазақ
тіліне сөз бастығы деп табынатыны.

„Тілдің шіндегі - ақшындың аңдауын аң-
дағанын, қимылың мензеуін мензегенше,
қолыңды түткің түргенше айтуға жару.
Мұның бәріне жұмсай білетін адам
табына, тіл шайы қазақша жарай-
ды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам
табынатын қыян. Сондықтан сөзден асап
сөз шығару деген әркімнің қолынан ке-
ле бермейді және шығарғандардың да сөз-
дері бәрі бірдей жақат болы бермейді”, - деп
тілдің шіндегі терің түсініп, оны тер-
мин шығарымдылығында астын шығарып-
пен, үлкен жауапкершілікпен жұмсай бі-
ген ұлт түсінінің қазақтың затын
терминологиясын қалыптастырудың
еңбегі ұшан - теңіз.

Орыстың затын тілінің даму тарихын
зерттеуші ғалымдар бейнеуідан Ғишкіе-
негіст - затын М.В. Ломосовтың, орас

Эмине термине шаарына атасы" дейтін
Байса, Карастан жылкынын таркында-
гы ондай орында урматындоу баына
туган перзенти, Мааштын аялы урпа,
аса корнекті тейи Эмине Аашет
Байтурсенов шешен тур.

Қорытынды

XX ғасыр бас кезінде қазақ әдебиеті көп-теген жырлар бойы жоғалып кетіп бір жақты қаралып келеді. Бұл негізнен ботаника дамуының тарихи диалектикалық өрістеріне байланып көп аударудан тұтылғанды. Осыдан кейін әдет үрдістер әрбір халықтың өзіндік даму тарихының бөлігі, саяси талаштарға мойынсуна қоймайтын шартнамалар қара күн жабылған күнде архив түрлерінде ұмыт қалып қойды. Осы мәселе тұрғысынан Президентіміз Ислам Абуғалиевтің Қаримов «Халқымыз доиме маънавий жақсарту жаса билан яшган ва бу улуге түрлеу уминге тиге ишлар, асрлар утгани сайин тобора кучайиб, юксалиб боршоуда. Чунки халк маънавийати шундай бир буюк ушмонки, жар қайси аблод ундан куг-бурдат, гайрат ва ишдан алиб, узининг мақадар улкан ишларга қодир экани намайен этади»¹

Қазақ әдебиетінде өзіндік орна бар суреткердің бірі - Ахмет Байтұрсынұв. Ол - жырлан-шы ғасырда, бас кезінде қазақ халқының саяси әлеуметтік өмірінде ерекше рол атқарған ірі тұлға, саясаткер, тілші, ғалым, ақын, публицист, аудармашы, әдебиеттанушы Ахмет Байтұрсынұв есімін айтып оту мүмкін емес.

¹ Қаримов У.А. Юксал маънавийат - еншмас куг - Т.: «Маънавийат», 2008 170-бет.

Оның шоғармашылық қолжәмі философиялық, әлеуметтік, зотылып ои өсиелерінің айналысына құралған.

Ахмет Байтұрсынновтың өмірі мен шоғармашылығын орта мектепте оқоту бидіңгі күннің кейізи талабот екендіі амық ібеді. Ахмет Байтұрсыннов шоғармашылығын үйрену өз актуал мәселе. Оси ерекшелікті өзінкі іуденістерінің нәтижесінде емізе отырғып үйреткен.

Мектепте ағын жазушылардың өмірбаянын оқоту өзіне тән ерекшеліктері ме. Мәселен 5-6 сыныптарда өмірбаян элементарлық хабар түрінде өте қосса берісе, 7-8 сыныптарда ол оқушылардың топышталмасында жап берерліктей дәрежеде өту керектігі айқондалады. А. Байтұрсынновтың өмірі мен шоғармашылығын қажетті фактілермен оқотуда бітіруші өз шешімдерін тапқан секіңгі. өмірбаяндық мағлұматтарды қашай? қайтін? оқоту керектігіне талаптар қояды.

Мен, Ташкент облысы Зензиата ауданына қарарасты № 24 орта мектепте педагогикалық практика өткізу процесінде 5-7 сыныпта Ахмет Байтұрсынновтың әуелі өмірі мен талық шоғармашылығынан каментарий (шолу) сабақ өтіп болғаннан кейін ауыз әдебиетін өси-наушы және зерттеуші ретінде қарастыруды.

Әсіресе, 5 сыныпта берілген мұқабалар мен әңгімелерде интерактив әдістер, слайдтар, палкалар, сөз парақшаларды пайдаланып, оқушының сабаққа деген қызығушылығын арттыруды.

Бір сөзбен айтқанда, қазіргі қазақ әдебиеті тарихында Ахмет Байтұрсынұв шығармашылығын оқитудан алыс енді жазғандың малынан баяндайтын өмір өткендеріне назар аудару керек.

Ахмет ақын ретінде " ұлттан өмім күшті" немесе " малым аршының садағасы, арлы жанының садағасы" деп, бұрын арлы баудан бұйып санаған ата - бабалардың аталы сөзін ұсынғанды ақылдар жөн көріп, кейінгі болып жастарға да осы мақтанып ұйы - өнеге етіп ұсынған.

Сөйтін, жатпай - тұрмай халық қалмын ойлап алардың әр түрлі ауыр тіршілі мен көрген азабын, көз жасын қара сыммен ақ қағаз бетіне қабырғалы қайысып жазып отырған ауыл ақылдар кезінде көптеген ақылдар жырлаған.

Жұрыста айтқанда, қанша жол күресіп, шайқасып келсе де, хх жасында бас кезінде халқымыз әсіресе, айдаһардың аузында тұр еді, ал бүкіл халықта тұтас жұту алдында болатын.

Мине ел-журттогу осомраи аяноштог жалын азын бозторгайдай шоролдап жан-жактог эсирмадог, бар кунин эсирсадог. Оногоу выгу эсирларонда тарихотмоздагы аур кезендер беймеленеди, шондогутогу беті ашылдог.

Тайдаланолган эдебиеттер:

1. Каримов И. А. Чоқсақ матнавийат энзиммас кут - Тошкент, "Матнавийат", 2008
2. Каримов И. А. Барқамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Тошкент, "Шарф", 1997
3. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг уз истиқом ва тараққиёт йўли. - Тошкент, "Ўзбекистон", 1992
4. Каримов И. А. Биздан овоз ва обду Ватан қассин. - Тошкент, "Ўзбекистон", 1996
5. Каримов И. А. Ватан - саждагоҳ, қабил муқарраасдир. - Тошкент, "Ўзбекистон", 1996.
6. Каримов И. А. Қилиятимиз марқураси қалъки - қалъ, мимматни - миммат қилишига эҳтиёт этсин. - Тошкент, "Ўзбекистон", 1998.
7. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсақасида: хавфсизликка таъдиқ, барқарорлик ширтилари ва тараққиёт қадиматлари. - Тошкент, "Ўзбекистон", 1997.
8. Аҳмедов Қ. Эдебиеттануға қўйиле. Оғу қўрамы. - Қаринқиде: "Арқо" ЖШС, 2004. - 332 б.
9. Байтурсонов А. Қўзақтоғу бас ағуноғ. "Ағ жа" жинағ. Алматы. 1991, 218 б.
10. Байтурсонов А. Эдебиет танолтоғи. Бериттеу мен сиздер Алматы: Атамұра, 2003 - 208 б.
11. Қўз туғоғи. Қилиғ. 2-қитал. Қўраст. - Бексўтан Қўрғоқе қит. - Алматы: "Жалон баспас" ЖШС, 2005. - 352 б.

Осы ұркердей топтың ішінде А. Байтұрсынның азаматтық жағындағы күресте атқарған қозғалысы айрықша оның бүкіл саналы өмірі туған халқының бақытты болашағы үшін қозғалыс етуге арналған. Наспайынан әділетсіздікті көп көріп өскен. Ақметтің ой-санасы ерте аянда. Ол көрген өмірдің ауыртыпалықтары патша өкіметінің старшындық қосыншы жас әсілітінің бойындағы халықтың қасиеттерді қалыптастырады. Сондықтан Ақмет Байтұрсынның азаматтық ойынан халыққа жеткізу үшін "Қазақ" газетін шығарады. Осы газеттің бетінде қазақтың муз-муз-татап, арман-тілейі жайлы көптеген мақалаларды жариялады. Нәтижесінде 1988 жылдан бастап Ақмет Байтұрсынның шығармашылығын тереңнен үйрену процесі басталады. Бір топ ізденуші - залымдар ақын тұлғасының бірнеше қорынан қарапайым, әсілі әулистарды атқарды. Тіпті мектеп оқушыларында А. Байтұрсынның шығармалары енгізіліп, оқушыларға білім беру процесінде үлгі болуда.

Талақтың құрылымы. Жұмыс кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан және әдейіметтер тізілінен тұрады.

12. Конрад Ч.И. Запад и Восток "Наука"
1986. стр 10.

13. Жұрабаев С. Тұжырымды рухпен. - Астана;
"Рошант", 2002. - 504 б.

14. Мағпыров С. Әдебиеттің түрлері мен тек-
тері. - Алматы; "Жалын" ЖШС, 1994. - 198 б.

15. Нұрғалиев Р. Әдебиет теориясы. - Астана;
"Рошант", 2003. - 302 б.

16. Әдебаев Ж. Қазіргі қазақ әдебиеті:
Лекциялар курсы. - Алматы; Қазақ университе-
ті, 2003. - 284 б.

17. Әдебаев Ж. Әдебиет шындығы және көркемдік
шешім. - Алматы, 1991. - 203 б.

18. Басқарұлы Ә. Әдебиет алыптары. - Астана;
"Рошант", 2004. - 304 б.

19. Басқарұлы Ә. Сын шын болсын. - Алматы;
"Жалын", 1993. - 202 б.

20. Басқарұлы Ә. Сынсоңар. - Алматы "Жалын",
1994. - 150 б.

Сөзгін

ғалым	-	scientist
білім	-	knowledge
мұғалім	-	teacher
тәрбие	-	bostrage
оқушы	-	pupil
мектеп	-	school
әдебиет	-	literature
жазушы	-	writer
кітап	-	book
халық	-	folk
ертегі	-	tale
өлең	-	poem
талдау	-	analyse
поэзия	-	poetry
тарих	-	history
этнография	-	ethnography
арнау	-	devote
ақын	-	poet
сапаршы	-	traveler
сабақ	-	lesson
ұлт	-	nation
мәдениет	-	culture
дидактика	-	didactice
батыр	-	knight
еріңсіз	-	lazy
бұй	-	ox, bull
бұқа	-	frog

терминдер	-	terminologist
оқыту	-	to teach
зинаушы	-	researcher
зам есім	-	noun
сон есім	-	adjective
сам есім	-	numeral
созақша	-	dash
есім	-	stress
өнер	-	talent
тақырып	-	theme
әдіс	-	method
сөйлем	-	sentence
дәуіс	-	sound
жалғау	-	engings
журнақ	-	suffix
бастауыш	-	subject
балаңдауыш	-	attribute
анықтауыш	-	object
талықтауыш	-	adverbial
поссоқтауыш	-	object
практика	-	practice
бұйық	-	syllable
шәкіл (жанр)	-	fable

Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығын бітіруші Түленов Нұржан
Бахтиярұлының «Ахмет Байтұрсынов шығармаларында халық ауыз әдебиеті
үлгілерін үйрену (5-7 сыныптар бойынша)» тақырыбына
жазған біліктілік жұмысына

ПІКІР

XX ғасырдың басында-ақ қалың бұқараға жөн сілтеп, жол көрсеткендей бағыт-бағдар берген тұлғалардың бірі — Ахмет Байтұрсынов.

Бізге тәуелсіздіктің өз аяғымен келе қоймағаны белгілі. Әріге бармай-ақ кенестік кезеңге халқымыздың ішінен шққан кемеңгерлердің көрген қиямет зобалаң мен азапты топалаңды ешкім естен шығармайды.

Мектепте Ахмет Байтұрсыновтың жалпы шығармашылығы жайлы көп еңбектер бар. Бірақ әлі де болса тереңнен зерделеніп, зерттелген жоқ деген көзқарастамыз.

Осы бір игі жұмысқа қол ұрған бітіруші Ахмет Байтұрсыновтың мысал өлеңдерін 5-7 сыныптарда қалай, қайтіп оқыту керектігін күн тәртібіне көлденең етіп қояды.

Дұрыс, мектеп бағдарламасында және оқулығында жаңбырдың тамшысындай там-тұмдап мәлімет беріледі. Бұл жәйт біз мектеп оқытушыларын қанағаттандырмайды. Ал Түленов Нұржанның атқарған жұмысы өзгеге үлгі боларлықтай дәрежеде. Мысалы, «Өгіз бен баканы» қалай оқыту керектігі бірнеше әдіс-тәсілдерді пайдалануы 4 жылдық ғұмырдың зая кетпегендігінің бір белгісі деп есептеу керек.

Мен жұмысты еш екіленбестен ашық қорғауға болады деген қорытынды жасаймын.

Ташкент облысы,
Шыназ ауданы,
№20 орта мектептің қазақ тілі мен
әдебиеті пәнінің мұғалімі

Ермекбаева Злиха Жангировна
Ермекбаева Злиха
Жангировна

Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығын бітіруші Түленов Нұржан
Бахтиярұлының «Ахмет Байтұрсынов шығармаларында халық ауыз әдебиеті
үлгілерін үйрену (5-7 сыныптар бойынша)» тақырыбына
жазған біліктілік жұмысына

ПІКІР

Қазақтың халық ауыз әдебиеті — о бастан дамып келе жатқан әдебиеттің бір саласы. ХХ ғасырдың басында ағартушы-демократтарымыз Ахмет Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов және М. Әуезов, тағы басқа зерттеушілеріміз әдебиеттің сан қырлы саласында еңбек етті. Бұл есімдер — бірінен бірін бөле-жармай, тұтастықта қарастырылатын, бір-бірін толықтырып, көркейтіп тұратын асқар Алатаудың аспанмен бой таластырған музарт секілді.

Орта мектепте Ахмет Байтұрсынов шығармашылығын оқыту бүгінгі таңда да өзекті мәселе болып табылады. Дегенмен, әдіскер ғалымдар Ахмет Байтұрсынов шығармашылығын сан қыр тұрғысынан зерттеуден жалыққан жоқ. Мұның нәтижесін бітіру біліктілік жұмысынан көріп отырсыздар.

Бітіруші өзінің бітіру біліктілік жұмысында Ахмет Байтұрсыновтың ақындық, жазушылық, ғалымдық, әдіскерлік талантынан гөрі мектепте қалай оқыту керектігіне ден қояды. Сөйтіп жұмыстың Кіріспесінде зерделі зерттеулерге тоқталады. Өзіндік тұжырымдар жасайды.

Мұғалімдер қауымының арасында «Әдебиетшінің бастау бұлағы — фольклорда» деген қанатты сөз бар. Бұл — айдай анық ақиқат. Бітіруші Ахмет Байтұрсыновты фольклортанушы ретінде тануы. Крыловтан аударған шығармаларының ішінде «Өгіз бен бақаға» сабақтық-үлгі жасайды. Ахмет пен Міржакып шығармаларының үндестігі жайлы барынша сөз етеді. Тіпті Ахметтің «Ақын ініме» атты өлеңінде інісіне деген көзқарасты шебер қиястыра жырлаған.

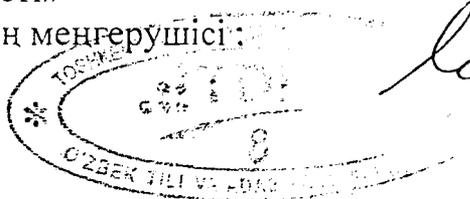
5-7 сыныптарда Ахаңның шығармашылығын оқыту туралы біршама үйренуді қажет ететін дүние екендігін бітіруші айтып өтеді.

Филология ғылымдарының

кандидаты, доцент,

«Өзбек әдебиеті»

кафедрасының меңгерушісі:

К.Мўллахўжаева

Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығын бітіруші Түленов Нұржан Бахтиярұлының «Ахмет Байтұрсынов шығармаларында халық ауыз әдебиеті үлгілерін үйрену (5-7 сыныптар бойынша)» тақырыбына жазған біліктілік жұмысына

ҚОРЫТЫНДЫ ПІКІР

Қазақтың халық ауыз әдебиеті — о бастан дамып келе жатқан әдебиеттің бір саласы. XX ғасырдың басында ағартушы-демократтарымыз Ахмет Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов және М. Әуезов, тағы басқа зерттеушілеріміз әдебиеттің сан қырлы саласында еңбек етті. Бұл есімдер — бірінен бірін бөле-жармай, тұтастықта қарастырылатын, бір-бірін толықтырып, көркейтіп тұратын асқар Алатаудың аспанмен бой таластырған музарт секілді.

Орта мектепте Ахмет Байтұрсынов шығармашылығын оқыту бүгінгі таңда да өзекті мәселе болып табылады. Дегенмен, әдіскер ғалымдар Ахмет Байтұрсынов шығармашылығын сан қыр тұрғысынан зерттеуден жалыққан жоқ. Мұның нәтижесін бітіру біліктілік жұмысынан көріп отырсыздар.

Бітіруші өзінің бітіру біліктілік жұмысында Ахмет Байтұрсыновтың ақындық, жазушылық, ғалымдық, әдіскерлік талантынан гөрі мектепте қалай оқыту керектігіне ден қояды. Сөйтіп жұмыстың Кіріспесінде зерделі зерттеулерге тоқталады. Өзіндік тұжырымдар жасайды.

Мұғалімдер қауымының арасында «Әдебиетшінің бастау бұлағы — фольклорда» деген қанатты сөз бар. Бұл — айдай анық ақиқат. Бітіруші Ахмет Байтұрсыновты фольклортанушы ретінде тануы. Крыловтан аударған шығармаларының ішінде «Өгіз бен бақаға» сабақтық-үлгі жасайды. Ахмет пен Міржақып шығармаларының үндестігі жайлы барынша сөз етеді. Тіпті Ахметтің «Ақын ініме» атты өлеңінде інісіне деген көзқарасты шебер қиястыра жырлаған.

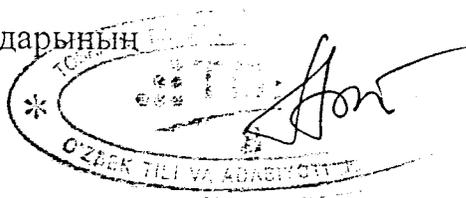
5-7 сыныптарда Аханның шығармашылығын оқыту туралы біршама үйренуді қажет ететін дүние екендігін бітіруші айтып өтеді. Өз шығармашылығына сөз өнерінің алуандылығын қамтыған азаматты үйрену болашақтың ісі екендігін айтады.

Жалпы жұмыс өз деңгейіне жеткен бітіру біліктілік жұмысы деуге болады. Ал оның авторы «бакалавр» дәрежесін алуға лайықты деп есептеймін.

Ғылыми жетекші:

Педагогика ғылымдарының

кандидаты, доцент

Е.Абдувалитов

Малакавий ишга берилган “Қозок тили ва адабиёти ўқитиш методикаси” кафедраси

ХУЛОСАСИ

Талаба Туленов Нуржаннинг филология фанлари номзоди, доцент Н.Сиздикбаев раҳбарлиги остидаги “А.Байтурсунов асарларида халқ оғзаки ижоди намуналарини ўрганиш” (5-7 синфлар мисолида) мавзусидаги битирув малакавий иши кўриб чиқилди ва бу иш Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2012 йил 9 июндаги №225 сонли буйруғи билан “Олий ўқув юртларида бакалавр битирув малакавий ишини бажаришга қўйиладиган талаблар”га тўлиқ жавоб беради.

Давлат Аттестацион Комиссиясида ушбу иш химояга киритилиши мумкин.

Асос: “Қозок тили ва адабиёти ўқитиш методикаси” кафедрасининг 2012 йил 25 апрелдаги 18-сонли баённомаси

Кафедра мудири:

Е.Абдувалитов
“25” апрел 2012 йил

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

МАВЗУ: “А.Байтурсунов асарларида халқ оғзаки ижоди намуналарини ўрганиш” (5-7 синфлар мисолида)

ДАК қарори:

5141300-Қозок тили ва адабиёти таълим йўналиши 401-кз гуруҳ талабаси Туленов Нуржаннинг “А.Байтурсунов асарларида халқ оғзаки ижоди намуналарини ўрганиш” (5-7 синфлар мисолида)

Битирув малакавий иши “Мақола”га баҳолансин.

“4” июнь 2012 йил

ДАК раиси:

Н.Махмудов

ДАК котиби:

А.Егизбаева

I. 1. Ахмет Байтұрсынұв - әдебиеттанушы ғалым.

Қазақ ғишологиясының тарихында Ахмет Байтұрсынұвтың «Әдебиет танымтқашы» (1926) атты кітабының маңызды ерекше. Бұл - әдебиеттің тарихы мен теориясы туралы қазақ тіліндегі тұңғыш ғалымның еңбегі. Оның басты құндылығы әдебиет әлемін, көркем сөз табиғатын, мазмұнын, ерекшеліктерін, жанрларын, дүниетанымы мен қоғамдағы ролін қорғауар мысалдармен саралап, санаға орнықтыратындығында. Кітапта автор қарасөз бен дарынды сөз әңгіесін ауыз әдебиетімен жазба әдебиетіне бөліп қарастырады. «Жазу-сөзу, өнер-ғалым жоқ анайы халықтарда жазба шығарма болмайды. Ондай халықтардың асыл сөздері анайы тілмен айттынан ауыз шығармалар болады. Сондықтан ондай асыл сөздер ауыз әдебиет, екі анайы әдебиет деп аталады»¹ деп анықтама береді. Ауыз әдебиетінің өзін сауықтама және сарындама деп екіге жіктейді. Атынан байқағанымыздай, сауықтама барша сауық үшін айтылатын сөздер болса, сарындама - халықта өмір сүріп келе жатқан салт-санаға байланысты орын алатын ғалымның маңызды бір саласы.

¹ Байтұрсынұв А., Шығармалары, Алматы, 1989, 231-бет.

Өз кезегінде сауықтамашаның ермектеме (ермек сөз) деп аталатын бұтағына ертегі, өмірік өлең, әңгіме, аңыз, аңыз-қалпын кіреді. Бұлардан тоғыз қазақтың фольклорының тарихында күні бүгінге дейін әдеткілікті көзім бойынбай келе жатқан жалғыз прозасының үлгілеріне де тақталары. „Ертегіге ұқсас, бірақ ертегіден гөрі әдемірек, шынға бейбірек, турмысқа аңыз-қалпын дүние бауға ықпалы маңызды әңгіме-ге“¹ ертегісімен деген атау беріп, оның жанрлық болмыс-бітіміне талдау жасайды.

Сауықтамашаның тағы бір тармағына ертегі жыр (батырлар жыр), тарихи жыр, айтыс өлең, ұлт өлең, ұлт өлең, талғау, терме өлеңдері аңыз-қалпын кіреді. Бұлай айтсақ тарихи-шынайы сипаты басын поэзиялық жанрларды өз алдына дербес қарастыруға әдеткіліктен кейін шыққан тәрізді. Себебі бұлардың қай-қайсысының да даралық сипаты басын. Оның үстіне нақтылы тарихи оқиғаларға тиесілі жазбалар да мал.

Аңыз әңгімесінің екінші сипаты - сарындыша ұш тарауға бөлінген. Олар: салт сөзі, ұрпақ сөзі, қалпын сөзі. Оның біріншісіне: той бастар, жар-жар, неке қыяр, беташар, жоқтау, жарана-зан, бата жырлары кіреді. Алта кететін нәрсе: қазіргі қазақтың фольклористика

¹ Байтұрсынұлы А., Шығармалары, Алматы, 1989, 233-бет